

پیامدهای فضای مجازی بر خانواده از منظر اسلام

زهرا موسوی*

فاطمه عتابی[□]

مریم محیسنی[□]

زهرا میاحی[□]

چکیده

در نگاه اسلام، خانواده به عنوان یک نهاد مقدس و اساسی در جامعه است و حفظ و استحکام آن از اهمیت بالایی برخوردار است، و به طور کلی از هر چیزی که باعث تزلزل بنیان خانواده می‌شود نهی می‌کند و بر این باور است که خانواده باید در فضایی مملو از عشق، محبت و احترام و با توجه به ارزش‌های اسلامی حفظ شود. در آموزه‌های اسلامی، فضای مجازی به عنوان یک پدیده نوظهور، که به سرعت در حال نفوذ به زندگی انسان‌هاست می‌تواند با ایجاد مواردی مانند اختلاف و تنش بین اعضای خانواده، کاهش ارتباط صمیمانه و رودررو، ضعف روابط عاطفی، انحرافات اخلاقی و فرهنگی، و ترویج خشونت و بی‌حیایی و پخش شایعه و تهمت و ایجاد نطفه حرام باعث تزلزل بنیان خانواده شود. متأسفانه با وجود مزایای فضای مجازی، استفاده نامناسب و بی‌رویه از آن می‌تواند پیامدهای منفی و خطرناکی برای خانواده به دنبال داشته باشد. شناخت تأثیرات منفی فضای مجازی بر خانواده از منظر اسلام به ما کمک می‌کند تا خطرات نهفته در این فضا را بشناسیم و راهکارهایی برای مقابله با آنها و استفاده بهینه و در چارچوب محدودیت‌های اسلامی از این فضا ارائه دهیم. هدف از این مقاله بیان آسیب‌ها و پیامدهای فضای مجازی بر خانواده از منظر اسلام می‌باشد و برای رسیدن به این هدف از روش تحقیق کتابخانه‌ای استفاده شده است.

کلیدواژه‌ها: اسلام، پیامدها، خانواده، فضای مجازی.

* دبیر گروه، طلبه در حال تحصیل، مدرسه علمیه فاطمیه ملاثانی، شماره تماس: ۰۹۳۸۲۳۰۲۲۹۴.

□ عضو گروه، طلبه در حال تحصیل، مدرسه علمیه فاطمیه ملاثانی، شماره تماس: ۰۹۹۳۸۲۶۹۰۲۱.

□ عضو گروه، طلبه در حال تحصیل، مدرسه علمیه فاطمیه ملاثانی، شماره تماس: ۰۹۳۰۲۶۰۳۰۶۶.

□ عضو گروه، طلبه در حال تحصیل، مدرسه علمیه فاطمیه ملاثانی، شماره تماس: ۰۹۰۵۵۲۴۶۴۷۸.

مقدمه

امروزه جلوه های حضور فناوری اطلاعات و ارتباطات در همه عرصه زندگی انسان گسترش پیدا کرده است. اینترنت و شبکه های اجتماعی، در عین حال که ابزار مفیدی برای کسب و تبادل اطلاعات است، می تواند مخرب نیز باشد. آسیب های فردی و خانوادگی و اجتماعی و دینی و معنوی است که وابستگی به فضای مجازی و ناآگاهی از قوانین استفاده از آن و همچنین ناآگاهی از نقشه های شوم دشمن در به کار گیری فضای مجازی به عنوان ابزاری برای به انحراف کشیدن افراد و نابودی خانواده دانست. در واقع شبکه های مجازی ابزار جنگ نرم دشمن هستند که هدف آن نابودی خانواده هاست. شبکه های اجتماعی نقش پررنگی در دنیای امروز دارند و نمی توان آنها را نادیده گرفت. لذا پژوهش در این زمینه اهمیت و ضروری می باشد.

در این زمینه پژوهش هایی صورت گرفته است، از جمله می توان به کتب «آسیب شناسی اجتماعی» به قلم ابوالقاسم اکبری، و مینا اکبری»، «امپراتوری مجازی و قدرت نرم» از سعیدرضا عاملی، به طور کلی به بیان آسیب های فضای مجازی پرداخته اند. مقالاتی همچون «بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر اعتیاد به اینترنت و پیامدهای آن» از داوود ستارزاده، و «بررسی آسیب های اجتماعی اینترنت» از حبیب صبوری خسروشاهی، و... اشاره نمود، که به بیان آسیب های اجتماعی اینترنت پرداخته اند. در این پژوهش به بررسی پیامدهای فضای مجازی بر خانواده از منظر اسلام خواهیم پرداخت.

آسیب های فضای مجازی بر خانواده

اینترنت و شبکه های مجازی ابزار جنگ نرم دشمن هستند که هدف آن نابودی خانواده هاست. که در ذیل به بیان پیامدهای استفاده منفی از این ابزارها را بر پیکره خانواده پرداخته می شود.

۱- ایجاد شکاف در روابط عاطفی

خانواده سنگ بنای جامعه بزرگ انسانی است و در استحکام روابط اجتماعی و رشد تک تک افراد جامعه نقش مهمی دارد. تلاش برای استحکام خانواده زمینه سلامت و سعادت عمومی را فراهم می سازد. با توجه به تعامل و وابستگی دو نهاد (فضای مجازی و خانواده) میتوان گفت: امروزه فضای مجازی نقش مهمی در افزایش و یا کاهش ثبات خانواده دارند.

میزان و مدت زمان استفاده از شبکه های اجتماعی مجازی بر تعاملات اعضای خانواده تأثیرگذار خواهد بود. بدین ترتیب که هر چه میزان استفاده از شبکه های اجتماعی مجازی بیشتر باشد احتمال اینکه افراد خانواده وقت کمتری را صرف گفتگو با یکدیگر کنند بیشتر است. هم چنین استفاده از این شبکه ها، می تواند موجب کاهش ارتباط رو در رو و فیزیکی افراد خانواده شود. از سوی دیگر، هر چه میزان و مدت زمان استفاده از شبکه های اجتماعی مجازی بیشتر باشد، احتمال اینکه پیوند اجتماعی افراد ضعیف شود بیشتر است.^۱

عوامل گوناگونی هستند که موجب آسیب دیدن پیوند عاطفی شده و انسجام آن را به خطر می اندازد. یکی از این عوامل (عامل تفرد) است، که به صورت واگرایی اعضای خانواده عمل میکند.

در دنیای پر شتاب فعالیت امروز، یکسری ابزارهایی وجود دارد که افراد را به صورت انفرادی به خود مشغول کرده و آنها را از تعامل با یکدیگر باز میدارد.

فضای مجازی از این دسته ابزارها به شمار می آید، و کارکرد آنها عمدتاً در جهت تقویت فرد گرایی سوق پیدا می کند. این کارکرد ها به تدریج جای ارتباط بین فردی از نوع چهره به چهره را گرفته و موجب شده فضای انفرادی به جای فضای جمعی در خانواده ها حاکم شود.^۲

در مراسم و رفت آمدهای خانوادگی و اقوام و ارحام، گوشی همراه، جای گفتگو و صحبت های خانوادگی را گرفته و بیشتر افراد به جای احوالپرسی و پرس و جو از کار و بار زندگی، سرگرم برنامه های تلفن همراه خود

^۱ - رونقی، مقاله آسیب شناسی فضای مجازی، صص ۶-۷.

^۲ - کهوند، شبکه عنکوبتی، ص ۲۶۴.

گشته، عواطف، احساس، مهر و محبت را فدای این وسیله اعتیادزا کرده و مانند موزائیک های زیبای کنار هم اما بدون ارتباط با یکدیگر شده اند!

این پیامک را بخوانید: ای کاش برای زخم گوشی هوشمند نخریده بودم! همه زندگی ما شده تلگرام و الگوبرداری و تقلید از آن. یاد روزگار قدیم بخیر که تکنولوژی بدون فرهنگ نبود، صفا، صمیمیت و عاطفه در خانواده ها حکم فرما بود.^۱

فن آوری های جدید از زمانی که همراه با سرگرمی های مجازی وارد زندگی انسان شد، تا امروز که به فرهنگی بین المللی تبدیل شده است، با وجود تمام محاسن و مزایا، مشکلات و نگرانی هایی را در خانواده ها به وجود آورده است. همه افراد خانواده به راحتی ساعت ها و روزها و شب ها در تلفن همراه لحظات خود را سپری می کنند.

در دنیای مجازی به دلیل نبود نشانه های فیزیکی، همه چیز بی جسم و مکان، گمنام و کنترل ناپذیر است. در این فضا اعضای خانواده با شماری از سبک های گوناگون زندگی، هویت های جدید و فرهنگ های متغیر روبه رو می شوند که در بسیاری از موارد، تصویر ترسیم شده از خانواده در این دنیای مجازی، هرگز با فرهنگ و نگرش ما به خانواده و حدود و ثغور آن همخوانی ندارد.

ارزشها و اصول اخلاقی حاکم بر خانواده در فضای مجازی تعریف متفاوتی با دنیای واقعی دارد. در واقع، اینترنت فرهنگ ویژه خود را ایجاد می کند. به این ترتیب انتظارهای همسران و درخواست های آنها از زندگی، خانواده و همسر، متناسب با فضای مجازی تغییر می یابد؛ این در حالی است که گاه وجود چنین مسائلی در دنیای واقعی امکان پذیر نیست.

اعتیاد یا وابستگی رفتاری به اینترنت، پدیده ای است زمان بر که با آسیب های جسمی، مالی، خانوادگی، اجتماعی و روانی همراه است و شخص وابسته، به دنبال وابستگی به آن، دچار افت زیادی در کارکردهای فردی و اجتماعی می-شود. در این هنگام افراد وابسته، زمان کمتری را به اعضای خانواده اختصاص میدهند و بیشتر وقت خود را در تنهایی، وقف رایانه می کنند. این کار به راحتی بر روابط اعضای خانواده یعنی، همسران، والدین و فرزندان تأثیر می گذارد.^۲

^۱ - ذبیحی، حجاب عزت است یا اسارت؟، ص ۹۳.

^۲ - نوری، عوامل تضعیف استحکام خانواده، ص ۱۰۵.

۲- انحراف فرزندان

کودکان و نوجوانان، قربانی تلفن همراه در این میان، کودکان و نوجوانان بی گناه معصوم به علت غفلت و بی تفاوتی والدین، قربانی این ابزار مسموم و استفاده بدون کنترل از آن گردیده، چشمان معصوم و ذهن پاک آنان با برنامه های دور از اخلاق آشنا شده و جسم و جانیشان دچار آسیب های جبران ناپذیر می گردد!

پدر و مادرها به بهانه سرگرم نمودن کودکان و نوجوانانشان و پیشگیری از تحرک و بازی گوشی آنان در منزل، میهمانی ها، مجالس و محافل، این وسیله به ظاهر آرام بخش را بدون مراقبت در اختیار آنان قرار داده، فرزندانیشان را به حال خود رها نموده و خودشان راحت و آسوده به انجام کارهای منزل، استراحت، گفتگو و صحبت با اقوام و دوستان در مجالس و احیانا استماع سخنرانی، خواندن دعا در محافل و مساجد و یا زیارت در حرم های معصومین (علیهم السلام) می پردازند و خوشحال از اینکه فرزندانیشان آرام و ساکت و سرگرم تماشای بازی های تلفن همراه هستند! اما غافل از اینکه، آرامش و سکوت موقت عزیزانشان، آرامش قبل از طوفان است و برنامه های مسموم و نامحدود فضای مجازی، آتشی در درون فرزندانیشان می افروزد که شعله های برافروخته آن قلب و روح آنان را می سوزاند!

چرا که دشمن در لابلای بازی های به ظاهر معمولی و سالم، صحنه های مستهجنی را ماهرانه و حرفه ای نمایش می دهد و ذهن و فکر نوجوان و کودک بی گناه را بیرحمانه مسموم می نماید!

کودکان و نوجوانان از آنچه نباید آگاهی پیدا کنند در فضای آلوده مجازی و بازی های پر از ویروس اخلاقی آگاهی یافته، بلوغ زودرس به سراغشان آمده و هنوز به سن بلوغ نرسیده، بالغ می شوند!

بیچاره پدر و مادرها که با غفلت و بی تفاوتی خود زمینه انحراف فرزندانیشان را فراهم کرده اند، علاوه بر اینکه در فردای حسابرسی عذاب کش رفتار مجرمانه آنان خواهند بود، در همین دنیا هم رفتار ناهنجار کودک و نوجوانانشان گریبان گیرشان خواهد شد. این ماجرای دردناک را بخوانید: «با کمال تأسف! گروهی از دختران و زنان مذهبی با تأثر از طرح ها و ترفندهای شیطانی دشمن، به تقیدات دینی و مذهبی، به خصوص عفت، حجاب و چادر که خود و خانواده هایشان به آنها پایبند بوده، پشت پا زده و به سنت و روش های فاسد غرب روی آورده اند!»^۱

^۱ - ذبیحی، حجاب عزت است یا اسارت؟، صص ۹۴-۹۶.

۸- ایجاد نطفه حرام

گاهی اوقات رفتار انسان بر اثر عواملی شکل می گیرد، که آن عوامل زمینه ساز محسوب می شوند و غیر مستقیم رفتار فرد را در معرض تغییر قرار میدهند.

اگر نطفه از راه حرام منعقد شود، امکان و زمینه گناه در آن بسیار مستعدتر از دیگران می شود. پیامبر اسلام صلی الله علیه وآله در روایتی در مورد امام علی علیه السلام میفرماید: «ما یبغضه من قریش الا سفاحی و لا من الانصار الا یهودی و لا من العرب الا دعی و لا من سائرالناس الا شقی»^۱ فقط زنا زادگان قریش او را دشمن می دارند و یهودیان انصار با وی مخالفت می کنند و حرام زادگان کینه او را به دل گرفته و اشقیا از سایر مردم هم از او منحرف می باشند». همچنین، قاتل امام حسین علیه السلام^۲ و آن ده نفر که بر بدن مبارک ایشان اسب تاختند، همگی حرام زاده بودند.

از این رو، یکی از برنامه های شیطان برای ایجاد تغییر در رفتار فرد و نسل وی، انعقاد نطفه های حرام در نسل بشریت است. خدای متعال در قرآن کریم این روش شیطانی را متذکر میشود و میفرماید: «وَأَسْتَفْزِرُ مَنِ اسْتَطَعَتْ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجْلِكَ وَشَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَعَدِّهِمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا»^۳ و در اموال و اولادشان شرکت کن و وعده های دروغشان بده! آری، شیطان چیزی جز دورغ و فریب وعده شان نمی دهد».

علامه طباطبایی رحمه الله علیه در توضیح این آیه شریفه می فرماید: «منظور از مشارکت در فرزند، آن است که از راه حرام فرزندی برای آدمی به دنیا آید و یا از راه حلال به دنیا آید، ولیکن به تربیت دینی و صالح تربیتش نکند و به آداب خدایی مؤدبش نسازد، در نتیجه سهمی از آن فرزند را برای شیطان قرار داده و سهمی را برای خودش»^۴.

در فضای مجازی نیز دشمنان قسم خورده انسانیت و بالخصوص اسلام، تمامی تلاش خود را برای ترویج و فرهنگ سازی نطفه حرام به کار می برند و اخیرا در این زمینه فعالیت زیادی را شروع کرده اند. در میان ۱۷ اثر بررسی شده و تنها در یک فصل (سه ماه اول سال ۹۳) حداقل ۲۸ مورد بارداری نامشروع به نمایش درآمده

^۱ - مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۵، ص ۶۸

^۲ - مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۵، ص ۵؛ ابن الخلیل القزوينی، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ج ۲، ص ۹۶؛ نوری، مستدرک الوسائل و منبسط المسائل، ج ۱۱، ص ۸۰؛ در این گفتگو که در صبح روز عاشورا بین امام حسین علیه السلام و شمر ملعون اتفاق افتاد، امام وی را پسر زن بزچران صدا زد، نه با نام پدرش، که این بیانگر حرامزاده بودن وی است.

^۳ - اسراء: ۶۴.

^۴ - طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۳، ص ۲۰۱.

است. در این بین، آنچه به مراتب بیش از این آمار اهمیت دارد، قبح زدایی تمام قد در فضای مجازی از این پدیده نامبارک است. گفتگوها، صحنه پردازی ها، نشانه های بصری و... در این رسانه ها، همه در خدمت ترویج این گونه بارداری ها و حفظ جنینی نامشروع تا زمان تولد آن است.

سپس با به کارگیری و استخدام روش های گوناگون، این نوع بارداری را زیبا جلوه می دهند. گردانندگان فضای مجازی برای رسیدن به این هدف، مفاهیم زیر را به نمایش گذاشته و به مخاطب منتقل می کند:

- هیچ مانعی برای بارداری و فرزند آوری پیش از ازدواج شرعی و قانونی نیست،

- در صورت برقراری رابطه نامشروع، از بارداری پرهیز نکنید و در صورت بارداری، جنین را حفظ کنید و مسئولیت آن را چون والدین حقیقی برعهده بگیرید،

- تولد فرزند از رابطه نامشروع، زمینه ساز ازدواج در آینده است،

- برای اثبات عشق به همسران، فرزند نامشروع او را که حاصل خیانت به شماسست نیز بپذیرید، زیرا این کودک فرزند عشق شماسست و چنین خانواده ای متمدن تر است.^۱

به نظر نگارنده این نکته حائز اهمیت است که برای تزلزل در نظام خانواده باید از ریشه آن را مختل کرد، تا به فرو پاشی آن بیانجامد.

۹- عادی سازی، قبح زدایی و حساسیت زدایی

افتادن در دام گناه و دوری از خدا که به صورت تدریجی این اتفاق می افتد تا جایی که دیگر دیدن تصاویر و خواندن مطالب نامناسب و آلوده به ویروس گناه، نه تنها ناراحت کننده نمی شود، بلکه انسان را چنان مشتاق و معتاد خود می کند که اول از همه، دنبال این تصاویر و مطالب بیهوده می گردد.^۲

امام محمد غزالی، در بحثی که در باب غیبت مطرح می کند، خاطرنشان می سازد: غیبت کردن و دست کردن انگشتر طلا توسط مردان، هر دو کاری حرام به شمار می روند. شناخت غیبت (که از منظر دین، معادل خوردن گوشت برادر مرده است) بسیار بیش تر از دست کردن انگشتر طلا، توسط یک مرد است، ولی با این وجود، در سطح جامعه ملاحظه می شود که مردان از به دست کردن انگشتر طلا، ابا دارند اما از غیبت کردن، پرهیز نمی کنند. وی، در پاسخ به تعارض ظاهری پیش گفته، روی مسئله از بین رفتن حساسیت مردان جامعه خویش، تکیه کرده و یاد آور می شود، مردان جامعه به دلیل مشاهده مکرر غیبت توسط اطرافیان، حساسیت

^۱ - کهوند، شبکه عنکبوتی، صص ۲۷۲-۲۷۳.

^۲ - اخوی و دیگران، درسنامه: محتوای دانش آموزی دوره ابتدایی ویژه مبلغان طرح نشاط معنوی جلد ۲، ص ۱۸۲.

خود را نسبت به این کار بسیار زشت از دست داده اند، اما از آنجا که همین مردان، خیلی کم شاهد به دست کردن انگشتر طلا، توسط اطرافیان خودشان بوده اند، از این گناه کوچک تر، به شدت پرهیز می کنند. عادی جلوه دادن عملی که در نظر مخاطب غیر اخلاقی، غیر شرعی، زشت و زننده است. روش اخیر به کرات و در قالب های گوناگون مورد استفاده قرار میگیرد.

شاید این پرسش مطرح شود که چرا آرایش در پسران عادی شده ؟ همچنین چرا داشتن حیوانات خانگی از قبیل سگ، گربه و... امری مرسوم نمایش داده شده است ؟ بررسی های میدانی نشان می دهد هر شهری که در آن بیشتر از فضای مجازی استفاده شود، افراد خانواده، علاقه بیشتری به نگه داری حیوانات غیر اهلی از خود نشان می دهد. با نگاهی به نرم افزار دیوار، متوجه می شویم در شهر تهران، نگهداری حیوانات خانگی هم از جهت تنوع و هم تعداد بسیار بیش تر از دیگر شهر هاست، و این امر موجب می شود تا انسان ها به جای تشکیل خانواده به سراغ زندگی کردن با حیوانات رفته و این یعنی نسل انسان ها از تداوم منحرف می شود و گاه ترجیح زندگی با یک حیوان زندگی خانواده ها را هم از فرو می پاشد.

عادی سازی ارتباط نامشروع حتی برای زنان و مردان متاهل، عادی سازی شرب خمر و استعمال مواد مخدر و... همه ضربه های جبران ناپذیری بر کانون خانواده می گذارد. البته عادی سازی به تدریج و آرام آرام انجام میشود تا واکنشی را از جانب کشور هدف در پی نداشته باشد. از این شیوه به پروژه قورباغه در آب گرم یاد میشود. در پروژه مذکور، به جای اینکه قورباغه را دفعتاً در آب داغ بیندازند تا او را وادار به واکنش سریع و خروج کنند، قورباغه را در آب سرد میگذارند و آرام آرام دمای آب را بالا می برند. در این صورت حضور در آب گرم برای قورباغه، امری عادی جلوه میکند و او از آب خارج نمیشود تا آنجا که بر اثر بالا رفتن تدریجی دما، در آب داغ جان خود را از دست میدهد. و گردانندگان فضای مجازی از این روش برای پاشیده شدن خانواده ها استفاده می کنند.^۱

۱۰- بی حالی و تنبلی معنوی

روحیه انسان به گونه ای است که هر قدر دنبال معنویات و کارهای شایسته و خداپسندانه باشد، به همان مقدار از شیطان و گناه دور می شود، در نقطه مقابل، هر اندازه که به آلودگی به گناهان مبتلا شود و روح و روانش چرکین و سیاه شود، از عبادت و نماز و قرآن خواندن نه تنها لذت نمی برد، بلکه حال و حوصله و رغبتی هم برای این کار ندارد و به شدت در معنویات تنبل می شود. نوجوانی که ساعتها وقت برای یک بازی می گذارد، کارش به جایی می رسد که حاضر نیست دو دقیقه وقت گذاشته و نماز واجبش را بخواند!^۲

^۱ - کهوند، شبکه عنکبوتی، ص ۲۳۰.

^۲ - اخوی و دیگران، درسنامه : محتوای دانش آموزی دوره ابتدایی ویژه مبلغان طرح نشاط معنوی جلد ۲، ص ۱۸۲.

نتیجه گیری

استفاده زیاد از فضای مجازی آسیب های جسمانی، اجتماعی و .. زیادی را برای بنیاد خانواده به همراه دارد. در واقع اینترنت و شبکه های مجازی ابزار جنگ نرم دشمن هستند که هدف آن نابودی خانواده هاست.

توجه والدین به رفتار فرزندان بسیار مهم می باشد و برای جلوگیری از هم پاشیدگی خانواده ها، والدین باید تا حدودی به این فضا مسلط باشند؛ چون زمانی که بنیان فکری و شخصیت آنها به صورت ناصحیح شکل گیرد، راه نفوذ شیادان و دشمنان به حریم خصوصی افراد و محیط امن خانواده باز می شود.

بنابراین در آموزه های اسلامی، فضای مجازی به عنوان یک پدیده نوظهور، که به سرعت در حال نفوذ به زندگی انسان هاست می تواند با ایجاد مواردی مانند اختلاف و تنش بین اعضای خانواده، کاهش ارتباط صمیمانه و رو در رو، ضعف روابط عاطفی، انحرافات اخلاقی و فرهنگی، و ترویج خشونت و بی حیایی و پخش شایعه و تهمت و ایجاد نطفه حرام باعث تزلزل بنیان خانواده شود. متأسفانه با وجود مزایای فضای مجازی، استفاده نامناسب و بی رویه از آن می تواند پیامدهای منفی و خطرناکی برای خانواده به دنبال داشته باشد. شناخت تاثیرات منفی فضای مجازی بر خانواده از منظر اسلام به ما کمک می کند تا خطرات نهفته در این فضا را بشناسیم و راهکارهایی برای مقابله با آنها و استفاده بهینه و در چارچوب محدودیت های اسلامی از این فضا ارائه دهیم.

فهرست مطالب

• قرآن کریم

- (۱) ابن ابی فراس، ورام، مجموعه ورام (تنبيه الخواطر و نزهة النواظر)، ج ۲، قم: مکتبه فقیه، ۱۴۱۰ ق.
- (۲) ابن الخلیل القزوینی، خلیل بن عبد الله، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، المحقق: د. محمد سعید عمر إدیس، ج ۲، الرياض: مکتبه الرشد، ۱۴۰۹ ق.
- (۳) ابن شعبه الحرانی، حسن بن علی بن الحسین، تحف العقول عن آل الرسول (ص)، قم: دار الكتاب الإسلامی، ۱۳۶۳ ش.
- (۴) اخوی و دیگران، رضا، درسنامه : محتوای دانش آموزی دوره ابتدایی ویژه مبلغان طرح نشاط معنوی جلد ۲، تهران: اسوه سازمان چاپ و انتشارات اوقاف، چاپ اول، ۱۳۹۷ ش.
- (۵) تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، قم: دار الكتاب الإسلامی، ۱۴۱۰ ق.
- (۶) حر عاملی، محمد بن الحسن، وسایل الشیعه، ج ۱۶، بیروت: دار حیاء التراث العربی، بی تا.
- (۷) ذبیحی، محمد صادق، حجاب عزت است یا اسارت؟، مشهد، پیام طوس، ۱۳۹۷ ش.
- (۸) طباطبایی، محمد حسین، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۳، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ ه. ش.
- (۹) کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، ج ۲، قم: دار الحديث للطباعة والنشر، ۱۴۳۰ ق.
- (۱۰) کهوند، محمد، شبکه عنکبوتی، قم: انتشارات ذکر، ۱۳۹۵ ش.
- (۱۱) مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۶۵، بیروت: دارالاحیاء التراث، ۱۴۰۳ ق.
- (۱۲) مظفری، پژوهشی درباره عروسک آمریکایی باربی، قم: سلمان فارسی، چاپ نهم، ۱۳۸۹ ش.
- (۱۳) نوری، محدث، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۱، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، بی تا.

مقالات

- (۱) اعظم نوری، مقاله عوامل تضعیف استحکام خانواده، طه‌ورا سال سوم تابستان ۱۳۸۹ شماره ۶.
- (۲) رونقی، مرضیه، مقاله آسیب شناسی فضای مجازی، کنفرانس پژوهش های نوین ایران و جهان در روانشناسی و علوم تربیتی حقوق و علوم اجتماعی، دوره ۱، ۱۳۹۶ ش.